

Tautosakos darbai 67, 2024, p. 67–85
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.24.67.04>

Liaudiškasis velnio vaizdinys XIII a. raštijoje ir lietuvių folklore: panašumai ir skirtumai

MARIUS ŠČAVINSKAS

Klaipėdos universitetas

marius.scavinskas@ku.lt

<https://orcid.org/0000-0002-3984-3123>

SANTRAUKA. Viduramžiais susiformavo teologinis ir liaudiškasis velnio vaizdiniai. Teologinis velnio vaizdinys ateina iš Šventojo Rašto, o štai liaudiškasis, nors ir susijęs su Biblija, yra ne toks teologizuotas, labiau sureikšmina „žemiškesnius“ žmogaus ir velnio santykius. Abu vaizdiniai egzistavo kartu ir vienas kitam neprieštaravo. Straipsnyje nagrinėjamas liaudiškasis velnio vaizdinys dviejuose XIII a. parašytuose ir Viduramžiais populiariuose veikaluose – Cezarijaus Heisterbachiečio „Pokalbiuose apie stebuklus“ (*Dialogus miraculorum*), baigtuose rašyti apie 1223 m., ir Vincento Boviečio „Didžiajame veidrodyje“ (*Speculum maius*), rašytame tarp 1235 ir 1264 metų. Analizuojama, kuo Viduramžių sužetai (pasakojimai) apie velnią panašūs į lietuvių folklore esančius mitinius sužetus, o kuo skiriasi.

RAKTAŽODŽIAI: velnias, liaudiškasis velnio vaizdinys, Cezarijus Heisterbachietis, Vincentas Bovietis, lietuvių folkloras, Viduramžiai.

Vernacular Image of the Devil in the Medieval Writings from the 13th Century and the Lithuanian Folklore: Similarities and Differences

ABSTRACT. In the Middle Ages, both theological and vernacular images of the devil were formed. The theological image is rooted in the Holy Scripture, while the vernacular one, although related to the Bible, is less theological and emphasizes the “mundane” relationship between humans and the devil. Both images coexisted and did not contradict each other. The article examines the vernacular image of the devil as presented in two works from the 13th century – namely, the “Dialogues on Miracles” (*Dialogus miraculorum*) by Caesarius of Heisterbach, completed around 1223, and “The Great Mirror” (*Speculum maius*) by Vincent of Beauvais, written between 1235 and 1264. The author of the article attempts to find

Received: 13/09/2023. **Accepted:** 18/12/2023

Copyright © Marius Ščavinskas, 2024. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

medieval stories (plots) regarding the devil that are similar to the ones found in the Lithuanian folklore, and to establish their differences.

KEYWORDS: devil, vernacular image of the devil, Caesarius of Heisterbach, Vincent of Beauvais, Lithuanian folklore, the Middle Ages.

IVADINĖS PASTABOS

Velnio vaizdinys Viduramžių raštijoje – kultūrinės antropologijos tyrimo objektas, peržengiantis įprastus demonologijos ar religijotyros velnio kaip fenomeno tyrimus. Čia reikalą turime ne tiek su teologiniu puolusių angelų ar (ir) demonų suvokimu, velnio veiklos sfera, raiškos būdais ar įtaka kitiems reiškiniams, susijusiems su blogio prigimtimi (*natura mali*), nuodėmės klausimu (*quaestio peccatum*) ar žmogaus veikla: svarbu ir vaizduotė, susijusi su tam tikrais esamais, tikėtiniais ar pageidaujiniais velnio vaizdiniais, nevienodu lygiu artikuliuojančiais paties velnio prigimtį, įsivaizduotinas, velniui priskiriamas savybes ir kitką.

Istoriografijoje pagrįstai išskiriamas teologinis velnio vaizdinys, Viduramžiais tiesiogiai susietas su Šventuoju Raštu (Russell 1986: 26–27; Simek 2023: 15–29), bei liaudiškasis (arba folklorinis) velnio vaizdinys, turintis teologinį pamatą, bet prisodrintas liaudiškosios vaizduotės (Russell 1986: 62–91; Nedkvitne 2009: 15–24; Simek 2023: 40–47, 70–84). Teologinis velnias apibūdinamas kaip abstrakti transcendentinė (bekūnė) ir ambivalentiška (formą keičianti) būtybė. Kadaise iš puikybės jis sukilo prieš savo Kūrėją ir dėl to buvo išstremtas iš dangaus į ugnies ir sieros pragarą: „Jis buvo išmestas žemėn, ir kartu su juo buvo išmesti jo angelai“ (Apr 12, 9)¹, „Mačiau šėtoną, kaip žaibą krintantį iš dangaus“ (Lk 10, 18), plg. Pr 3, 1–14, Iz 14, 12–15, 1 Jn 3, 8, 1 Pt 5, 8–9 ir kitur. Teologinio velnio kilmė ir santykis su žmogumi apima teologinio ir filosofinio blogio prigimtį ir atsakomybės už blogį pasaulyje klausimą (TABR). Pagrindinė piktosios dvasios veikla – gundyti žmones, versti juos nusidėti, todėl velnias neretai tapatinamas su nuodėmėmis (ypač melu, apgaule, ištvirkavimu, puikybe, godumu, žr. Jn 8, 44). Be to, velnias Viduramžių teologiniame mąstyme atliko netikrų reiškinių ir daiktų suteikėjo funkciją: Bažnyčios atstovai mokė, kad viskas, ką padaręs velnias, anksčiau ar vėliau virsį niekuo, nes jis, pats būdamas sukurtas Dievo, tegalįs apgaudinėti žmones, imituodamas Dievo veiklą ir dieviškumą, sau prisiskirdamas galias, kuriomis nedisponuoja. Galiausiai bendradarbiavimas su velniu prilygo aukojimui demonams ir apskritai pagonybei (stabmeldystei), žr. „Tuo būdu izraelitai nebeaukos daugiau savo aukų piktosioms dvasioms“ (Kun 17, 7) ir „Jie savo sūnus ir dukteris velniams aukėjo“ (Ps 106, 37; plg. Simek 2023: 84–95), taip pat žr. XIII a. anglų „enciklopedisto“ pranciškono

1 Čia ir kitur remiamasi: *Biblija, arba Šventasis Raštas*, vertė A. Rubšys, Č. Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 2000.

Rogerio Bacono pastabas apie tiesioginį pagonybės ir prietarų ryšį su velniu; demonologija Viduramžiais susaistoma su pagonybe, jos suvokimu (PM IV sk. 1)².

Liaudiškasis velnio vaizdinys suprantamas kaip teologiškai abstrahuotas ir pritaikytas vadinamosios tylinčiosios daugumos, neturėjusios teologinio išsilavinimo, pasaulėžiūrai, kurioje velnio įsivaizdavimas ne visada sutapo su Bažnyčios deklaruojamu teologiniu velnio vaizdiniu, bet iš esmės jam neprieštaravo. Liaudiškajai velnio sampratai būdinga mėginti racionalizuoti teologinio velnio vaizdinius, su velniu susijusius veiksmus, todėl velnias buvo vaizduojamas ne kaip abstrakti transcendentinė esybė, o kaip fiziškai šalia žmogaus gyvenanti, net dirbanti tuos pačius darbus ir susidurianti, kaip ir žmogus, su įvairiais sunkumais, galiausiai fizinius pavidulus gebanti keisti būtybė (Russell 1986: 62–91; Nedkvitne 2009: 25–33; Simek 2023: 71–84, 92–102, 110–121). Liaudiškasis velnio vaizdinys susijęs su piktosios dvasios įtaka žmogui kritiniu gyvenimo metu, ypač prieš mirtį, kai tikiama, kad nusidėjęs pamato aplink lovą spiečiantis velnius, laukiančius jo sielos. Ne mažiau populiarus ir priešingas variantas: įsivaizduojama, kad mirštančio teisiojo sielos laukia susirinkę angelai, apaštalai, Dievo Motina ar kiti šventieji. Tokių angelų ir velnių pasirodymo prie mirštančiojo vaizdinių randasi dar vėlyvosios Antikos epochoje, jie išplinta popiežiui šv. Grigaliui I Didžiajam parašius „Dialogus“ (VI a. pab. – VII a. pr., GGD IV sk. 12, 15, 17, 20, 35, 40), nors Šventajame Rašte nesama jokių detalesnių velnių ar angelų pasirodymo prieš žmogaus mirtį aprašymų (Russell 1986: 94–102; Simek 2023: 102–109). Velnias taip pat tiesiogiai susijęs su sielų kankinimo pragare vaizdiniais arba apskritai velnių vaidmeniu vadinamojoje mažojoje žmogaus eschatologijoje ir Viduramžiais gyvavusioje mirties kultūroje (Gurevič 1999: 101–109; Гуревич 1989: 94–110; Simek 2023: 105–109). Tikėtina, kad liaudiškasis velnio vaizdinys susipynė su manicheistinėmis blogio kilmės, apokatastazės ir kitomis idėjomis, pritaikytomis teologinio išsilavinimo neturėjusių paprastų žmonių mąstymui (Ščavinskas 2021: 194–203).

Nuo pirmųjų krikščionybės amžių per visus Viduramžius iki pat šių dienų greta aiškiai gyvavo abu vaizdiniai – teologinis ir liaudiškasis. Tačiau reikia turėti omenyje, kad įvairiais laikotarpiais šiek tiek kito tiek teologinė, tiek liaudiškoji velnio samprata ir jas išreiškiantis velnio vaizdinys. Pavyzdžiui, per kovas su erezijomis ir ypač raganavimu, priešingai nei anksčiau, velnias buvo laikomas bet kokio prietaro ar, žmonių manymu, netinkamo elgesio atsiradimo priežastimi (Elliott 1999; Cohn 2000: 35–77).

Apibendrintas velnio, siejamo su blogiu ir prieštaravimu Dievui, vaizdinys formavosi ankstyvosios Bažnyčios laikais, o Viduramžiais nusistovėjo įprasta piktosios dvasios samprata, išlikusi iki šių laikų. Tad liaudiškąjį velnio vaizdinį aptiksime tiek

2 Čia ir toliau romėniškuoju skaitmeniu žymimas Viduramžių veikalų knygų numeris, o arabiškuoju – skyriaus numeris.

Viduramžių raštijoje, tiek lietuvių tautosakoje, užrašytoje XIX–XX amžiuje. Tai, kad Viduramžių raštijos kūrėjai daugiausia buvo krikščionių vienuoliai ar kiti dvasininkai, nereiškė, kad jie skaitytojams stengėsi perteikti tik teologinę velnio sampratą. Jų perduodamas velnio vaizdinys veikė teologinio pobūdžio raštijoje, įvairiuose poleminiuose ir filosofiniuose raštuose, gvildenančiuose blogio prigimties, įvairių erezijų ir pan. klausimus, kurių sprendimas reikalavo gilios teologinio mąstymo ir filosofinio pasirengimo; juose piktoji dvasia, kaip minėta, buvo vaizduojama kaip transcendentinė, blogi įkūnijanti ir abstrakti, ambivalentiška būtybė (plg. TABR XVIII–XIX).

Pasaulietiniuose, neteologinio pobūdžio, kūriniuose (įvairiose kronikose, „chronografuose“, „kosmografijose“, „pasaulio istorijose“, „istorijos veidrodžiuose“, stebuklų aprašymuose ir t. t.), kurių autoriai ar sudarytojai taip pat dažniausiai būdavo krikščionių dvasininkai, rasime ne tiek teologinį, kiek liaudiškąjį velnio vaizdinį. Juose dažniausiai bandoma protu paaiškinti velnio (blogio arba nuodėmės) prigimtį, nusakyti velnio vaizdinį, siekiant didaktinių, o ne teologinių tikslų – pamokyti skaitytoją atpažinti velnią, jam pasipriešinti parodant, koks velnias esąs pavojingas, kiek daug jis turįs skirtingų veidų, ir patariant, kaip teologinio išsilavinimo neturinčiam žmogui išvengti tykančių pavojų. Tokių veikalų autoriai teologinį velnio vaizdinį, ateinantį iš Šventojo Rašto, turėjo nuleisti iki skaitytojams ar klausytojams suprantamo lygio: piktoji dvasia jau yra ne transcendentinė (bekūnė) būtybė, ji vaizduojama kaip gyvenanti kažkur šalia žmonių, tik neįprastose vietose, gebanti įgyti įvairius kūniškus pavidalus, idant apgautų ir amžinoms kančioms pasmerktų žmogų. Juolab kad dalis autorių patys buvo kilę iš tylinčiosios daugumos ir girdėję ne vieną pasakojimą apie velnius, juos pažinojusius žmones.

Kaip tik liaudiškąjį velnio vaizdinį gana išsamiai yra aprašę dviejų Viduramžiais ypač populiarių veikalų autoriai – katalikų vienuoliai, kilę iš tylinčiosios daugumos sluoksnių. Vienas jų buvo vokiečių kilmės cistersų vienuolis (vėliau abatas) Cezarijus Heisterbachietis, apie 1223 m. parašęs veikalą „Pokalbiai apie stebuklus“ (*Dialogus miraculorum*), kitas – prancūzų kilmės dominikonas Vincentas Bovietis, tarp 1235 ir 1264 m. parašęs veikalą „Didysis veidrodis“ (*Speculum maius*). Abu jie, ypač Cezarijus Heisterbachietis, mokydami vienuolius ir pasauliečius atskirti tikrus stebuklus nuo netikrų, yra pateikę įvairių su velniais nutikusių istorijų, kurių nerasime teologinio pobūdžio darbuose. Šie veikalai, parašyti kaip XIII a. ypač išpopuliarėjusio *exempla* žanro (pamokymų ir moralizavimų tikintiesiems) pavyzdžiai, dėl juose aprašytų stebuklų gausos buvo plačiai naudojami vėlesnių autorių, įvairiais nuorašais plito po visą krikščioniškąją Europą. Tai puikus objektas tyrinėtojams, analizuojantiems Viduramžių kanoninį liaudiškąjį požiūrį į velnią (Le Goff 2003: 131–134; Гуревич 1989: 18–74; Szostek 1997: 7–17). Tokiems mokslininkams abu veikalai yra nepamainomi dėl pasakojimų apie velnius įvairo-

vės. Juose atsiskleidžia to meto krikščioniškasis mentalitetas, kai velnio samprata, blogio prigimtis ir priemonės išvengti blogio aiškinamos per stebuklus. Tad abu veikalai ne tik vainikavo ilgą velnio liaudiškojo vaizdinio formavimosi procesą Viduramžiais, tačiau, šalia kitų *exempla* tipo veikalų, atliko tarpininkų vaidmenį, viduramžiškąjį velnio vaizdinį perkeliant į naujuosius laikus. Be to, abu veikalai atstovavo skirtingoms liaudiškojo velnio vaizdinio sampratoms: cistersas Cezarijus Heisterbachietis pateikė labiau racionalizuotą velnio vaizdinį nei dominikonas Vincentas Bovietis.

Krikščionybę priėmusioje Lietuvoje, be teologinio, įsitvirtino ir liaudiškasis velnio vaizdinys, žinotas krikščioniškojoje Europoje. Norbertas Vėlius rašė, kad jis išlaiko kai kuriuos lietuvių ikikrikščioniškojo velnio vaizdinio rudimentus, susimaišiusius su krikščioniškojo velnio bruožais (1987: 53, 59, 74, 85, 92, 99, 109–110, 116–117, 165, 167–172, 190, 197, 200, 221, 235, 248–251, 264, 279–280). Pasak mokslininko, iš pradžių senovės lietuvių velnias atlikęs gyvulių ir mirusiųjų globėjo (ir (arba) tarpininko tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulių) vaidmenį, paskui likęs vien chtoniškojo pasaulio būtybe, kovojusia su dangiškosiomis jėgomis, o įsitvirtinus krikščionybei buvęs galutinai demonizuotas (ten pat: 81, 86–89, 92, 101, 105, 112–113, 142, 149, 154, 163–165, 174, 188, 260, 276–277). Anot N. Vėliaus, liaudiškajam velnio vaizdinui būdingesni ikikrikščioniškieji, o ne krikščioniškieji ypatumai. Viduramžiais susiformavęs ir vėliau išplėtotas liaudiškasis velnio vaizdinys Europoje sietas ne su spėtina ikikrikščioniškąja velnio kilme, o su velnio vaizdinio racionalizacija. Remiantis tų laikų Europos raštija darytina prielaida, kad ir N. Vėliaus pateikti tautosakos kūrinių, kuriuose vaizduojamas velnias, pavyzdžiai kaip tik tai ir rodo: velnias geba keisti fizinius pavidalus, gyvena kažkur netoli žmonių, bet žmonėms neįprastose vietose, stengiasi pakenkti žmogui, jį pražudyti, apgauti ir panašiai.

Tyrinėtojai yra pagrįstai pastebėję, kad krikščionybė darė didelę įtaką liaudiškajai velnio sampratai, išlikusiai lietuvių folklore (BIGV: 144–155, 165–174, 180–182, 184–186, 189–194, 203–213; Usačiovaitė 2005: 225–264; Jasiūnaitė 2012). Jonas Balys užčiuopė ryšį tarp Viduramžiais išplitusių pasakojimų apie velnią ir tų laikų folklorinio velnio įsivaizdavimo, tačiau plačiau šių sąsajų nenagrinėjo, tik konstatavo, kad tam tikros velniui priskiriamos savybės ar su juo susiję dalykai buvo fiksuojami dar Viduramžiais (BIGV: 202–203). Elvyra Usačiovaitė viena pirmųjų aiškiai parodė, kad daugelis lietuvių folklore gyvavusių velnio vaizdinių, pavyzdžiui, kai jis siejamas su slibinu ar gyvate, vaizduojamas gyvenantis pelkėse, kemsynuose, įsivaizduojamas juoda, raguota ir turinčia kanopas, raudonliežuve ar ugniagalve būtybe ir t. t., yra labai stipriai paveikti krikščionybės, tad kilę iš Šventojo Rašto ir kitų krikščionių sukurtų kūrinių (2005: 225–241). Visa tai rodo, kad tarp liaudiškojo velnio vaizdinio, būdingo Viduramžių raštijai, ir liaudiškojo velnio vaizdinio, fiksuoto XIX–XX a. lietuvių folklore, esama panašumų.

Viduramžių raštijoje įsitvirtinęs velnio vaizdinys lietuvių autorių tyrimuose iki šiol nesulaukė platesnio dėmesio, nors, kaip matyti iš J. Balio, N. Vėliaus, E. Usačiovaitės darbų, buvo mąstoma apie teologinio ir liaudiškojo vaizdinių ryšį. Ypač svarbu išsiaiškinti lietuvių tautosakos siužetų, kuriuose velnias vaizduojamas keičiantis formą, gundantis ir apgaunantis žmones, sudarantis su jais sutartis ir kt., panašumus į analogiškus liaudiškus siužetus, fiksuotus Viduramžių šaltiniuose.

Straipsnyje siekiama išryškinti tam tikrus XIII a. rašytiniuose šaltiniuose, kalbančiuose apie stebuklų tikrumą, aptinkamus liaudiškų siužetų apie velnią panašumus į liaudiškus siužetus, susijusius su velniu ir būdingus XIX–XX a. lietuvių pasakojamai tautosakai. Kodėl ir kaip šie panašumai radosi – atskiri klausimai, nagrinėtini ateityje. Kadangi liaudiškasis velnio vaizdinys turi daug įvairių aspektų, šiame straipsnyje aptarsime siužetus, susijusius tik su tam tikromis velnio savybėmis – jo ambivalentiškumu (gebėjimu keisti formas), polinkiu kenkti, pražudyti, apgauti arba vykdyti teisingumą, pagelbėti tam tikriems žmonėms. Visuose juose vaizduojami stebuklingi arba labai neįprasti veiksmai, kuriais siekiama protu paaiškinti velnio ir žmogaus santykį.

Iš pradžių aptarsime pasirinktuose XIII a. šaltiniuose aprašomas velnio savybes, paskui – randamas lietuvių folklore, o tuomet jas palyginsime. Tuo tikslu, be Viduramžių veikalų, bus pasitelkiami lietuvių folkloro šaltiniai: J. Balio sudaryta sakmių rinktinė (BILLS), jo paskelbta folklorinė medžiaga apie medžiojamą ir persekiojamą velnią, Dievo ginčą su velniu (BIGV), taip pat Jono Basanavičiaus publikuota tautosaka (BsV) bei Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvo rankraštyno medžiaga (LTR).

CEZARIJUS HEISTERBACHIETIS IR VINCENTAS BOVIETIS APIE VELNIAŲ

XIII a. pirmos pusės autorius Cezarijus Heisterbachietis (gimimo metai nežinomi, mir. apie 1240 m.) priklausė šv. Bernardo Klerviečio įkurtam cistersų ordinui, turėjusiam, kaip tikėjo cistersų ordino įkūrėjas, sugrąžinti vienuoliškąjį gyvenimą prie tikrojo pirmųjų apaštalų ir kankinių gyvenimo (Kłoczowski 2006: 146–151). Grįžimas prie tikrojo gyvenimo reiškė nuolatinę kovą su piktaisiais dvasiais, visai kenkiančia žmonėms, todėl Heisterbacho (Vokietija) vienuolyno abatas veikale „Pokalbiai apie stebuklus“ (*Dialogus miraculorum*), parašytame tarp 1219 ir 1223 m., plačiai aprašo liaudiškus pasakojimus, susijusius su piktosiomis dvasiomis (daugiausia III–VI knygoje). Kitų veikalų jis nėra parašęs arba apie juos neišlikę informacijos.

Pats veikalas parašytas remiantis *exempla* žanro kanonu: dialogu pateikiami neilgi pamokymai, lydimi trumpų moralų, – vienuolis pasakoja novicijui įvairias istorijas, dažniausiai susijusias su cistersais, kuriose vienuoliai ir riteriai, pasauliečiai

ir eretikai bendrauja su velniais, yra jų gundomi, nuo jų bėga, nukenčia. Šiais pasakojimais Heisterbacho abatas racionalizavo velnio veiksmus – piktąją dvasią parodė kaip ambivalentišką, kūnišką (fizinę) būtybę, siekiančią arba pakenkti žmogui, arba vykdyti Dievo teisingumą. Pasakojimų veiksmas dažniausiai vyksta Vokietijoje, miestuose ir vienuolynuose prie Reino upės, t. y. Heisterbacho abatijos aplinkoje, rečiau – Prancūzijoje, Kastilijoje, Flandrijoje, Italijoje, su kurių cistersų vienuolynais buvo palaikomi ryšiai. Įdomu, kad Cezarijaus Heisterbachiečio laikais abatija palaikė ryšius ne tik su Vakarų Europos miestais ir kitomis cistersų abatijomis, tačiau ir su „Naujosios Europos“ kraštais, tarp jų Livonija, kurioje šalia Rygos kaip tik buvo įkurtas cistersų vienuolynas. Patys cistersai aktyviai prisidėjo prie Livonijos christianizacijos (Bombi 2007: 305–325), taigi ir velnio sampratos sklaidos.

Vincentas Bovietis (apie 1184–1194 – apie 1264) priklausė kitai kongregacijai, XIII a. pirmoje pusėje įkurtai dominikonų. Pastarieji kaip jokia kita organizacija itin daug dėmesio skyrė mokslui ir liaudies švietimui, todėl nenuostabu, kad tokie didieji dominikonai kaip Albertas Didysis, šv. Tomas Akviniėtis (abu gyvenę XIII a.) irgi rūpinosi mokyti tikinčiuosius apie išganymą bei, žinoma, apie velnią kaip blogio priežastį (Kłoczowski 2006: 265–271). Tomas Akviniėtis aiškino gnostikų ir Origeno (krikščionio neoplatonininko) klaidingą mokymą apie blogio radimąsi, manicheistinę dualistinę pasaulio prigimtį ir panašiai (TABR XII–XIII). Tai reikia turėti omenyje, nes cisterso Cezarijaus Heisterbachiečio pateikiamas liaudiškasis velnio vaizdinys nėra absoliučiai tapatus vėlesniam dominikono Vincento Boviečio pateiktam liaudiškajam velnio vaizdiniui, nors jie ir labai panašūs. Antai XIII a. vyko ginčai, ar velnias iš tiesų gali transformuoti žmogaus kūną arba perkelti jį į kitą vietą, o gal tai tik velnio sukeliama fantasmagorinės iliuzijos žmogaus prote ir iš tiesų nieko panašaus nevyksta (Bailey 2003: 47–49). XIII a. dominikonai palaikė būtent antrąjį variantą; tai būdinga Vincentui Boviečiui: jo veikale nerasime pasakojimų apie velnio gebėjimus akimirksniu perkelti asmenis iš vienos vietos į kitą, kaip rašoma Cezarijaus Heisterbachiečio tekste.

Gyvendamas dominikonų vienuolyne prie Bovė (Pikardija), įkurtame Prancūzijos karaliaus šv. Liudviko IX, Vincentas parašė didžiulį veikalą „Didysis veidrodis“ (*Speculum maius*) ir jo pirmą dalį 1244 m. dovanavo karaliui. Manoma, kad visą parašyti jam užtruko beveik 30 metų. Vincento Boviečio darbas sudarytas iš keturių veikalų, suskirstytų į knygas (vien „Istorijos veidrodis“, *Speculum historiale*, kuriuo čia remiamasi, susideda iš 31 knygos), iš dalies priskirtinas *exempla* žanrui, nes autoriui kaip dominikonui rūpėjo ne tik šviesti ir moralizuoti liaudį, bet ir aprašyti pasaulio istorijos faktus ir įvykius, susijusius su dominikonų ordinu. Be šio veikalo, jis buvo parašęs kelis smulkesnius, daugiausia skirtus aukštuomenei auklėti ir teologiniams klausimams nagrinėti. Logiška, mat karaliaus įkurto vienuolyno vienuoliai palaikė ryšius su karališkąja šeima ir vietos aristokratija.

Pabrėžtina, kad abiejuose veikaluose paprastam, teologinio išsilavinimo neturinčiam krikščioniui aiškinama, kas yra stebuklai, kaip juos teisingai suprasti ir kurie stebuklai tėra klaidinantys piktosios dvasios pasirodymai, skirti sugundyti žmogų arba pražudyti jo sielą, kalbama apie pseudostebuklus, kuriais patiki naivūs, praturtėti panorę arba ydingi žmonės (pseudostebuklus Vincentas Bovietis priskiria eretikams ir saracėnams – musulmonams, kaltinamiems erezija ir pagonybe, SH XXIII sk. 39). Kad velnias darysiąs netikrus stebuklus, buvo perspėjęs Apreiškimo Jonui autorius (Apr 13, 5–17), todėl svarbia krikščionių mokymo dalimi tapo siekis suvokti ir aiškinti stebuklų prigimtį. Dalis istorijų apie velnius į abu šaltinius galėjo pakliūti iš tuomečio folkloro, o dalis būti perrašyta iš ankstesnių veikalų – pavyzdžiui, šv. Grigaliaus I Didžiojo „Dialogų“.

Abiejuose veikaluose pirmiausia aptariami du angelų tipai: vieni saugo žmogų nuo pikto, o kiti, sukilę prieš Kūrėją, puolę ir pasmerkti amžinoms kančioms, – velniai – žmogų gundo (DM V sk. 1; SH I sk. 9, 42–43). Žinoma, autoriai šiuo klausimu nėra originalūs: apie tai rašė jau pirmieji krikščionių teologai – Tertulijonas, šv. Jeronimas, šv. Augustinas ir kiti jų amžininkai, pirmiausia šv. Tomas Akvinielis (Simek 2023: 24–29). Veikaluose velnių „kunigaikštis“ esąs šėtonas, kitaip Liuciferis, o jo legionai – įvairūs demonai, kamuojantys žmones (ten pat: 31–35, 67–70).

Pirmiausia nusakomi fiziniai velnio bruožai. „Pokalbiuose apie stebuklus“ velniai vaidenasi vidurnaktį jų (rečiau Dievo) egzistavimu suabejojusiems arba silpniau tikintiems žmonėms, jų pasirodymą lydi vėjo ūžesys, velnias ateina medžių viršūnėmis, prieš jam pasivaidenant kartais galima išgirsti kriuksint kiaules, plg. demonų suvarymo į kiaules epizodą Šventajame Rašte (Mt 8, 28–32); kartais juodas velnio siluetas tampa milžiniškas, remia dangų, plg. milžinišką angelų ir apokaliptinio žvėries dydį (Apr 10, 1–2; 12, 3–4), neretai jie atskrenda su smarkiu vėju arba pasirodo juodais dūmais, ypač išlindę iš krosnies, simbolizuojančios pragarą (DM V sk. 2, 5–7, 47–50, 55), plg. „Žiūrėk! Jau artinasi diena, liepsnojanti kaip krosnis! Visi įžūlieji ir nedorėliai bus ražiena, kurią ateinanti diena taip sudegins“ (Mal 3, 19). Taip pat velniai pasirodo juodi, maži, raguoti, su kanopomis, panašūs į kiaulę, beždžionę, šuni, ugniniai liežuviais; už pagalbą žmogui velnias pareikalauja ožio, avino arba kito gyvūno ar daikto, o kartais susidūrimas su velniu baigiasi mirtimi arba liga (DM V sk. 2–4, 5; III sk. 8; V sk. 31–34). Velnias vaizduojamas galįs pasiversti moterimi ar bet kuriuo žmogumi (DM V sk. 4). Kartais nurodoma, kad velniai grobia žmones. Taip atsitikę vienai pikto būdo moteriai, nors jos pagrobimas tebuvęs, anot Vincento Boviečio, naujas senų santykių su velniu įprasminimas – moters būdą ir buvo lėmusi piktoji dvasia (SH XXV sk. 26). Esama istorijų, kai velnias išėina iš žmogaus ir tas tuoj pat virsta lavonu; iš to visi supranta, kad žmogus seniai miręs, o velnias tik naudojosi jo kūnu (DM XII sk. 3–4).

Velnio tikslas aptariamuose veikaluose – sugundyti, apgauti ir amžiams pražudyti žmogų, jo sielą. Neretai pats žmogus neatsargiai, lengvabūdiškai elgdamasis prisišaukia nelaimę. Pavyzdžiui, vienas studentas nusprendė iškviešti velnią iš ano pasaulio; gundomas velnio, pasivertusio gražuole, studentas neatsargiai iškišo ranką iš nubrėžto apsauginio rato ir buvo sučiuptas. Likusiems studentams su magistru (mokytoju) priešakyje pavyko iškviešti patį Liuciferį, tas nurodė atvykti į velnių teismą ir anam pačiuptam studentui. Anot Cezarijaus Heisterbachiečio, teisme liudijęs ypač teisingas velnias vardu Oliveris, siūlęs grąžinti uolųjį jaunuolį į gyvųjų pasaulį, o kiti neprieštaravę. Po šio įvykio studentas labai sulysęs, metęs mokslus ir tapęs pamaldžiu cistersų vienuoliu (DM V sk. 4). Ši laimingai pasibaigusi istorija padėjo moralizuoti tikinčiuosius, aptarti, kaip elgtis su piktąja dvasia.

Kitos istorijos nesibaigdavo taip laimingai. Antai ambicingam studentui iš Kelno velnias pasakęs, kad turįs uoliai mokytis, nes ateityje jo laukias vyskupo palijus³ – studentas tapsiąs Helberštato vyskupu. Ir štai netrukus po tokių velnio gundymų ir raginimų Helberštato vyskupas iš tiesų mirė, o studentas, sugundytas velnio, pavogė puikų žirgą ir atjojo į Helberstatą, tikėdamasis tapti vyskupu. Tačiau buvo sučiuptas ir už vagystę pasodintas į kalėjimą (DM V sk. 16). Kitas pasakojimas. Kartą vienas žmogelis, vykęs mišku, išgirdo kukuojant gegutę. Suskaičiavo dvidešimt du kartus ir, velnio paveiktas, pagalvojo, kad dvidešimt metų pagyvens linksmindamasis, o likus dvejiems metams stos į vienuolyną ir atgailaus už padarytas nuodėmes. Tačiau, moralizavo Cezarijus Heisterbachietis, Dievas žmogui teskyrė dvejus metus ir numiręs šis nukeliavo tiesiai pragaran pas sugundžiusį velnią (DM V sk. 17). Šioje istorijoje įdomu, kad liaudišką prietarą apie gegutės kukavimu lemiamą gyvenimo trukmę cistersų vienuolis susiejo su velnio veikla. Moralas vienas: žmogus galįs kliautis tik Dievu, o ne kokiais neaiškiais stebuklingais ženklais, už kurių slypi velnio ragai.

Antroji siužetų apie velnią grupė susijusi su jo siekiu sutrukdyti krikščionims melstis. Cezarijus Heisterbachietis pateikia daug trumpų istorijų, kaip velniai ypač novicijams trukdo giedoti rytines psalmes, tampo vienuolių abitus, trukdo versti psalmyno puslapius, vaiposi, netikėtai iššoka iš sienos, iš po altoriaus, gesina žvakes bažnyčioje, apskritai pasirodo bažnyčioje apsimitę vienuoliais, moterimis, gundo vienuolius gerti vyną, tinginiauti, meluoti, apsimitinėti sergančiais ir panašiai (DM V sk. 5–6, 53–54). Velniai specialiai supjudo žmones tarpusavyje – nori, kad kuo daugiau liktų pasmerkti amžinoms pragaro kančioms (DM V sk. 10). Kartais velnias vaizduojamas kaip apgaudinėjantis ne tik žmogų, bet ir pats save (SH XXIX sk. 34).

.....
 3 Katalikų dvasininkų liturginio drabužio dalis, simbolizuojanti vienybę su Kristumi, – ant pečių dedama ir apskritimu sujungta vilnonė juosta, puošiama penkiais juodais kryžiais; vienas galas krinta ant krūtinės, kitas – ant nugaros. Katalikų Bažnyčios aukščiausio rango hierarchų skiriamasis ženklas, naudojamas nuo IV amžiaus.

Trečia didelė siužetų apie velnius grupė susijusi su sugundytų nusidėjėlių mirtimi ir sielos pasmerkimu amžinoms pragaro kančioms. Antai nuodėmingi žmonės galėjo matyti velnius prieš pat mirtį, mirties akimirką arba per laidotuves (DM V sk. 5, 8, 44; XI sk. 50). Pavyzdžiui, vienas kunigas iš Bonos, visą gyvenimą mėgęs lošti kauliukais ir girtuokliauti, mirdamas spėjęs su siaubu suklykti, esą matęs daugybę velnių, susispietusių aplink jo lovą (DM V sk. 8). Tokių istorijų buvo pateikęs ir šv. Grigalius I Didysis „Dialoguose“, todėl sunku spręsti, ar tai liaudies pasakojimas, ar tiesiog į veikalus atkeliavusios knyginės istorijos, parankios moralizuojant ir drausminant vienuolius bei jų ganomus tikinčiuosius. Vis tik atkreiptinas dėmesys, kad šv. Grigalius I Didysis daugiau kalbėjo apie pasirodančius angelus, o ne velnius (GGD IV sk. 12, 15, 17, 20), o štai Cezarijui Heisterbachiečiui labiau rūpėjo parodyti destruktinę velnio veiklą.

Apskritai reiktų konstatuoti, kad su mirtimi susijusiuose pasakojimuose velniai užėmė reikšmingą vietą. Pateikiama istorijų, kuomet jie į pragarą lydi vienuolį, nuodėmingą riterį, abatą, vyskupą arba patį karalių – asmenis, pagal patikėtas pareigas turinčius rodyti tikėjimo ir maldingumo pavyzdį paprastiems tikintiesiems. Antai kartą Romoje gyveno kardinolas. Jis mirė, o jo notaras, nebuvęs prie mirusiojo, netikėtai išvydo, kaip kardinolą į pragarą veda velniai. Grįžęs į kardinolo namus sužinojo, kad šis ką tik mirė (DM XII sk. 22). O štai vienas riteris regėjęs viziją: esą jis jau pakliuvęs į Dievo teismą, į jį rankas tiesė velniai, tačiau Dievo Motina, prisiminusi, kad riteris jai kas dieną meldėsi, patarė jam gintis nuo velnių uždegant švėstas žvakes. Jas uždegus velniai išsilakstė, o riteris prabudęs ir tapęs labai uoliu krikščioniu. Taip pat nurodoma, kad nuodėmingi dvasininkai pakliūdavę į pragarą, iš kurio kartais grįždavo turėdami perspėti nusidėjėlius (SH XXII sk. 94). Taip išsakoma mintis, kad jokios žemiškajame pasaulyje einamos pareigos, jokie titulai, galia ir turtai neišgelbės nusidėjėlio nuo Dievo rūstybės. Prieš Dievą visi žmonės lygūs ir atsako už savo nuodėmes.

Prie pasakojimų apie mirtį ir pragare kentėti pasmerktą sielą reikėtų pridėti siužetus, kuriuose pasakojama apie žmogaus ir velnio sandėrius (DM V sk. 19). Žmonėms, sudariusiems sutartį su velniu (gavus talismaną), tik labai retai Dievo valia buvo leidžiama grįžti iš pragaro, prisikelti iš numirusiųjų ir atgailauti (DM I sk. 32; XII sk. 23). Viduramžiais, kaip manoma, atsirado ir vadinamoji daktaro Fausto legenda: žmogus, sudaręs sąjungą su velniu, gauna tam tikrų žemiškųjų gėrybių, išskirtinių savybių, tačiau, atėjus laikui, turi atiduoti sielą velniui, – iš anksto sutinkama su amžinomis sielos kančiomis (Bajarūnienė 2006). Moralas vienas: velnias gališ užvaldyti ir kūną, ir sielą, todėl negalima juo pasikliauti, galima pasitikėti tik vienu Dievu ir viltis gauti iš Jo malonių – pirmiausia dvasinių. Velnias niekada neįteikia jokių dvasinių malonių, tik gali duoti laikinų žemiškųjų turtų ir apsimestinės galios, siekdamas pagrindinio tikslo – amžiams pražudyti sielą.

Atskirai reikėtų paminėti siužetus apie velnią, kuriuose žmonės išpėjami nesikeikti velnio vardu arba apskritai jo nesišaukti. Tai ketvirtoji siužetų apie velnią grupė. Antai vienas Kelno miestietis susibaręs su sūnumi, pasiuntęs velniop, o į jį kaipmat įlindęs demonas (DM V sk. 12). Tik Heisterbacho abatui pavykę iš berniuko išvyti demoną, nors demonas atsilalbinėdamas teigė, esą ne laikas išeiti, ir tūnojo berniuko kūne tol, kol tėvas, pasiuntęs sūnų velniop, atliko atgailą. Kartais velnias egzorcistui pasakydavo žmoguje turįs dar išbūti metus ar dvejus ir tik tada galėsias palikti apsėstąjį – suprask, velnio buvimas žmoguje esąs dieviškojo plano dalis (DM V sk. 11, 26–27, 29).

Galiausiai išskirtina paskutinė siužetų apie velnią grupė, kur kalbama apie teisingumą vykdančius, arba geruosius, velnius. Šaltiniuose užsimenama apie velnišką gerumą (*diabolica bonitas*). Oliverio „Pokalbiuose apie stebuklus“, be minėto ypač teisingo velnio, pasitaiko ir kitų istorijų apie velnius teisuolius. Antai velnias stojęs tarnybon pas vieną riterį, jam visaip padėdavęs, gelbėdavęs. Susirgus riterio žmonai, velnias ją išgydęs, o viskam paaiškėjus jis už sutartą atlygį paprašęs nupirkti varpus ir įkelti juos į bažnyčią. Po tokio prašymo išnykęs (DM V sk. 36; plg. X sk. 11). Taip pat pasakojama apie velnią, moralizavusį vienuolius ir pasauliečius, kaip nereikėtų elgtis (DM III sk. 5; V sk. 29, 38); dar – velnią, baudžiantį priesaiką davusį, bet jos netesėjusį žmogų (DM V sk. 42). Tokiuose pasakojimuose veikiausiai atsispindi tarp vienuolių ir paprastų tikinčiųjų sklandžiusi liaudies tikėjimu grįsta mintis, kad ne visi velniai yra tik blogio įsikūnijimas: dalis jų vykdo Dievo valią ir teisingumą (iš čia – pasakojimai apie teisingąjį velnią Oliverį); išsakomas požiūris, kad kai kurie velniai kadaise pasyviai prisijungę prie Liuciferio maišto prieš Dievą, todėl ir nesantys visai blogi. Be to, liaudies tikėjime gyvavo iš esmės eretiška nuostata, kad kai kurie pusiau geri velniai net gali tikėtis išganymo drauge su nusidėjusiais žmonėmis (Ščavinskas 2021: 194–198).

Galima konstatuoti, kad pasakojimuose apie stebuklus akivaizdžiai matoma liaudiška velnio vaizdinio racionalizacija. Žmonės esą susitikdavo ir bendraudavo su velniais, jų klausinėdavo, jų padedami siekdavo savo egoistinių tikslų ir pan., nors oficialioji Bažnyčia visuomet laikėsi nuomonės, kad velniai, kaip ir angelai, esantys transcendentinės būtybės, neturintys žmogiškojo kūno, taigi negalintys bendrauti įprastai, kaip žmogus su žmogumi (Bailey 2003: 47–49).

LIAUDIŠKASIS VELNIO VAIZDINYS LIETUVIŲ TAUTOSAKOJE

Jau užsiminta, kad lietuvių folkloriniai siužetai apie velnią taip pat bandė paaiškinti velnio prigimtį, jo pavojingumą žmogui. Tautosakoje minima, kad būta Dievo sukurtų angelų ir puolusių į nuodėmę angelų – velnių (BILLS nr. 1–6; BIGV: 138, nr. 1–2; BsV: 280, nr. 2–3; 282, nr. 8; 283, nr. 11), o tai sutampa su Viduramžių

teologine ir liaudiškąjį velnio sampratomis Cezarijaus Heisterbachiečio ir Vincento Boviečio darbuose. Kaip ir Viduramžių aiškinimuose, lietuvių etiologinėse sakmėse rodoma, kaip velnias iš pavydo ar pykčio sukyla prieš Dievą, nepaklūsta Jo valiai arba nori užimti Dievo vietą (BsV: 280, nr. 2). Per tokį velnio norą bandoma paaiškinti, kodėl esama kalnų, pelkių ir kitų vietų, netinkamų gyventi žmogui, kodėl esama objektų (pavyzdžiui, akmenų), nereikalingų žmogui (BILLS nr. 7–28). Šito nerandame aptartuose Viduramžių šaltiniuose, nors ten pateikiama ta pati mintis apie velnio priešišumą Dievui.

Lietuvių folklore gajus įsitikinimas, kad nuo blogio žmogų sergi geri angelai, o gundo blogieji – velniai (BsV: 283, nr. 11; Šlapikienė 2019: 34–42), taip buvo teigiama ir Cezarijaus Heisterbachiečio bei Vincento Boviečio veikaluose. Tikima, kad iš pykčio Dievui velnias sukuria kalnų, pelkių ir kitų žmogui nepalankių vietų, todėl folklore nurodoma, kad velniai gali pasirodyti po kalnais arba šalia jų, miškuose, pelkėse, raistuose ir panašiose baugiose, žmonių paprastai negyvenamosiose vietose (Vėlius 1987: 52–56), plg. Viduramžių autorių pasakojimus apie tokiose grėsmingose vietose sutinkamą velnią. Labai dažnai Dievas arba Perkūnas trenkia į velnią miške, raiste, pelkėtoje, akmeningoje vietoje, prie vandens, besislapstantį po velėna, po keltu (BIGV: 144–153, nr. 1–31, 33–36). Ypač dažnai velniai gyvendavę (tiksliau, kontaktuodavę su žmonėmis) pelkėje, baloje, raiste (BILLS nr. 426, 429–430, 432, 711, 787). Velnio apgautas žmogus labai dažnai pasijunta esąs pelkėje ar baloje (BsV: 284, nr. 14, 16). Bet kartais velnias apsigyvena arba pasirodo žmonių namuose (jaujoje, kluone, pirtyje – žmogaus aplinkoje) ir tik egzorcistiniais veiksmais pavyksta jį išvaryti (BILLS nr. 711–718), plg. velnių apsigyvenimą vienuolynuose ar kitose Viduramžių veikaluose aptartose žmonių gyvenamosiose vietose. Tad materialus velnias žmogui rodydavosi ne tik sau įprastoje aplinkoje, bet ir šalia žmogaus. Sakoma, kad velnias galįs tūnoti bet kur ir pasirodyti bet kada, o žmogus turįs būti nuolatos pasirengęs atpažinti piktąją dvasią ir nesileisti gundomas, priešintis tardamas Dievo vardą.

Lietuvių folklore velnio išvaizda nusakoma panašiai kaip aptartuose Viduramžių šaltiniuose. Dažniausiai velnias vaizduojamas kaip juodas it anglis, išlendęs iš po krosnies, pasakota, kad jis turįs ragus, uodegą, esąs didelis ar net milžiniškas; manyta jį esant dideliu (kartais, priešingai, nedideliu) gražiu, dailiu, juodu ponaičiu, ponu ar „vokietuku“ (BILLS nr. 353, 363, 367–387, 427–428, 552, 562, 566–569, 572–576, 584, 682, 684, 786, 838–839, 844; BIGV: 147–148, nr. 11, 13–15, 18; 151, nr. 29; 153–154, nr. 37, 39, 41; BsV: 282, nr. 7; 283, nr. 12; 288, nr. 26; Usačiovaitė 2005: 227; Jasiūnaitė 2012). Bet kanoniškai antropomorfiškai vaizduojamam velniui gali būti būdingi ir tokie atributai kaip uodega, arklio kanopos, vištos kojos, ragai. Antai vienas žmogelis, dvyliktą nakties eidamas rugių kulti, sutikęs žmogystą, kurios „kojos riestos ir uodega užpakaly, akys raudonos ir visas juodas“

(BILLS nr. 487; BsV: 365, nr. 157), plg. velnio įvardijimą „raguotis / raguotasis“ (Vėlius 1987: 34, 39). Kartais lietuvių sakmėse velnias vaizduojamas kaip mažas, raudonai vilkįs žmogeliukas, kalbama apie raudoną velnio liežuvį, lūpas (BILLS nr. 613, 719, 791, 838; BIGV: 149, nr. 19; BsV: 365, nr. 157). Taigi vienu atveju vaizduojamas juodas, žmogui pikto linkintis velnias, kitu kalbama apie „pragariškas“ velnio savybes – raudonumą (raudonus rūbus, akis, liežuvį, veidą), sietiną su pragaro raudonomis liepsnomis. Be to, velnias gali pasirodyti kaip žmogų sekiojanti ugnis, ugnies kamuolys (BILLS nr. 840, 848–849; Vėlius 1987: 43–44) – apie tokį pavidalą užsimenama ir aptartuose Viduramžių šaltiniuose. Sakmės apie velnių nešamus akmenis norint sugriauti bažnyčią taip pat liudija, jog didžiulius akmenis galėjo nešioti tik milžiniška, fiziškai stipri piktoji dvasia (BILLS nr. 493–499; Vėlius 1987: 61–62), plg. šėtono dydį Apreiškime Jonui (Apr 12, 4, 9).

Lietuvių folklore minimi ir velnio pasirodymą lydintys gamtos reiškiniai, aprašyti aptartuose Viduramžių šaltiniuose, – smarkus vėjas, viesulas (BILLS nr. 786, 798, 805; BsV: 365, nr. 156–159). Antai velnias su smarkiausiu vėju nešęs didžiulį akmenį, ketinęs užversti bažnyčios duris, idant žmonės negalėtų eiti melstis; kitame pasakojime, ginčijantis dėl žemės ribų, vienas žmogus norėjęs ribą žymintį didelį akmenį perkelti į kito žmogaus žemę ir pagalbon pasikvietęs velnią – šis audringą naktį nešęs akmenį (BILLS nr. 497). Sakmėse užsimenama, kad velnias galėjęs su savimi nusinešti visą kluoną su javais (BILLS nr. 521). Apibūdinant neįprastą, netgi milžinišką velnio ūgį, stiprumą, sąsajas su gaivališka stichija, stebimasi, koks jis galingas arba gebąs toks apsimesti. Neįprastas dydis – įspėjimas žmogui, kad velnias yra pavojingas, todėl jo reiktų vengti, o nuodėmės, kurioms atstovauja velnias, taip pat esančios sunkios ir didelės. Todėl nėra aišku, ar velnio dydis, fizinė stiprybė kilojant milžiniškus akmenis, įdirbant plačius laukus ir pan. lietuvių folklore sietina tik su spėtinomis pagonybės laikų dievybių ar mitinių būtybių, demonizuotų krikščionybės, fizinėmis savybėmis, kaip kartais teigiama folkloro ir mitologijos tyrėjų (Kerbelytė 1977: 123–124, 128–129, 132–136; Vėlius 1987: 86, 101, 122–125; Usačiovaitė 2005: 242–243, 246). O gal jų dydį reiktų sieti su krikščionišku vaizdiniu, kylančiu iš Šventojo Rašto ir Viduramžiais parašytų veikalų?

Kalbant apie velnio gebėjimą keisti formą, pažymėtina, kad lietuvių folklore užsimenama, jog jis galėjęs pasiversti angelu (BILLS nr. 502), nors dažniausiai pasiversdavo dar Viduramžiais su velniu įprastai tapatintais gyvūnais – ožka (ožiu, ožiuoku), katinu, šuniu, kiaule, arkliu, kartais – paukščiu, turėdavo gyvūnų ar paukščių atributus (kojas, uodegą, kanopas; BILLS nr. 395, 529–558, 561, 563, 667–669, 722, 777–784, 792–793, 801, 806, 817, 842, 846–847; BIGV: 144–148, nr. 1–4, 7–8, 10, 16; 150–151, nr. 22, 24; 155, nr. 45; BsV: 283, nr. 12; 284, nr. 15; 364, nr. 154), žr. minėtuosius Cezarijaus Heisterbachiečio pasakojimus (DM V sk. 2–4, 5; III sk. 8; V sk. 31–34). Kitaip nei cistersų vienuolio pasakojime, žmonės sakosi

tokius gyvūnus dažniausiai aptikę atsitiktinai, kur nors pakelėje, miške, atokioje vietoje, neretai naktį; susigundęs gražia ožka, ožiuku, kate, žmogus stengiasi juos prisijaukinti, įsikelti į ratus, tačiau šie arba išnyksta, arba įkelti į ratus ima sunkėti tiek, kad arklys nebegali pavežti (BILLS nr. 541–558; Usačiovaitė 2005: 253). Kartais naktį į vežimą įsikeltas ožiukas ar kiaulė virsdavę akmeniu, o jam krentant lauk sulūždavo vežimas ar jo ratai, būdavo sužeidžiamas žmogus (BILLS nr. 550–551, 558). Lietuvių folklore velnias pasiversdavęs ir mergina ar moterimi (BILLS nr. 555–556, 834–837), nors dažniau pasakojama apie velnių šokdinamas mergas, velnių piršimasi moterims (BILLS nr. 1170–1199, 3250–3265, 343–352; BsV: 282, nr. 7; 284, nr. 16; Vėlius 1987: 84, 141–142; Usačiovaitė 2005: 234). Be to, lietuvių folklore velniai mėgdavę apsimesti kaimynais, pažįstamais, paklaidinti vėlai naktį grįžtantį, neretai išgėrusį žmogų (BILLS nr. 640–649; BsV: 284, nr. 13–14), o kartais pasirodydavę kaip piemenukai, per raistą genantys gyvulius (BILLS nr. 833, 843). Visus šiuos gebėjimus pasiversti moterimis, vienuoliais ar gyvūnais matėme ir aptartuose XIII a. darbuose. Kaip Viduramžių veikalų autoriai, taip ir lietuvių folkloro pasakojimai įspėja apie velnio dviveidiškumą, sykiu jo pavojingumą, siekius bet kokia kaina pražudyti žmogų. Vis dėlto apsimitinėjimas moterimi, kaimynu, pasivertimas paukščiu ar kitu gyvūnu nėra tikras, nes žmogus anksčiau ar vėliau supranta sutikęs velnią. Šis susitikimas ne visada praeina be pasekmių, ypač kai žmogus per vėlai suvokia velnio klastą.

Anot lietuvių folkloro, susitikimas su velniu žmogui dažniausiai nieko gero neduoda. Antai pabendravęs su velniu dvyliktą nakties žmogus tiesiog sudraskomas, nužudomas (neretai pasmaugiamas) – namiškiai randa tik kaukelius prie pirties (čia paprastai šokama su velniu) durų (BILLS nr. 345, 353–362, 373–387). Vienoje sakmėje pasakojama, kaip mergina, susigundžiusi tekėti už velnio, visą naktį su juo šokusi, o ryte buvo aptikta pamėlus, sugnaibyta, vos gyva; bendravimas su velniu merginai sukėlė sunkią ligą (BILLS nr. 347). Toks pat likimas ištiko ir bernus, bendravusius su velniu (BsV: 280–281, nr. 4; 282, nr. 7). Esama tikrai ne vieno pasakojimo, kaip, velniui pasirodžius su vėju ir sugriebus žmogui už rankos, kaklo, kojos, šio kūne lieka amžini įspaudai arba žmogus po kurio laiko sunkiai suserga, miršta (BsV: 343, nr. 90–91; 345, nr. 97; 354, nr. 122; 365, nr. 159). Dvylikta valanda nakties – tai velnių pasirodymo metas (BILLS nr. 429), minėtas ir Cezarijaus Heisterbachiečio bei Vincento Boviečio. Neapgalvotas velnio pasikvietimas taip pat ne visada baigiasi laimingai. Pavyzdžiui, vienas žmogelis, laukdamas kunigo, vartinėjo knygą, kurioje buvo surašyti patarimai, kaip išsikviesti velnius. Genamas smalsumo jis taip ir padaręs, tačiau iš pragaro iškviesti velniai jį pasmaugė. Toje pačioje sakmėje pasakojama, kad grįžęs namo kunigas radęs pasmaugtą nelaimėlį, tačiau į pasmaugtojo kūną pavykę prišaukti velnią ir žmogus atgijęs; vis dėlto, velniui galiausiai išėjus iš kūno, tas vėl susmukęs negyvas (BILLS nr. 598). Kitame

pasakojime tiesiai sakoma, kad „velnias, panašus į gyvą, pamatyti negalima, nes pamatęs tuojau mirsi“ (BILLS nr. 681). Tokius siužetus matome ir aptartuose Viduramžių veikaluose: velnio apleistas kūnas iš karto susmunka negyvas, žmogui velnio šaukimasis baigiasi mirtimi, liga, nemalonumais (plg. DM V sk. 2–4; XII sk. 3–4).

Lietuvių folklore velnias ne tik siekia fiziškai pražudyti žmogų, bet ir skatina jį nusidėti, susipykti, susipešti su kitu žmogumi, be to, stengiasi pakenkti jam, paklaidinti, apgauti arba apsėsti (BILLS nr. 425–426, 476–478, 640–649, 702–710, 746–748, 759–765). Kartais velnią apgauna ir žmogus (BsV: 286–287, nr. 22; 339, nr. 79; 368, nr. 164). Kaip ir aptariamuose Viduramžių dvasininkų veikaluose, folkloriniuose pasakojimuose vaizduojamas bažnyčioje žmonėms melstis trukdantis velnias (BsV: 289, nr. 30–31; 322, nr. 57). Šiam siužetui giminingas kitas: velnias neša akmenį ir ketina užritinti jį ant bažnyčios durų, manydamas, kad žmonės mažiau melsis Dievui, dažniau girtuokliaus karčemoje ir labiau nusidės, dėl to daugiau sielų kelias į pragarą (BILLS nr. 496). Žinoma pasakojimų apie velnią, išmokusį žmogų virti degtinę ir kitų negerų darbų (BILLS nr. 512–520), o tai sutampa su nuostata, kad visi žmogui nereikalingi, kenksmingi ir nenaudingi dalykai atsiradę iš velnio.

Velnias mielai apgaudinėja patiklius, staiga praturtėti užsigeidusius asmenis. Pavyzdžiui, namo grįžtančiam žmogui duoda auksinę tabokinę, pypkę, kitų vertingų daiktų, maino su žmogumi arklius. Tačiau grįžus namo apgaulė išaiškėdavo: dovanotas daiktas virsdavęs arklio naga, rato stebulės galu ir pan., išmainytas arklys – rąstu (BILLS nr. 562–571). Apgaudinėjami ir žmonės, kurie vedami puikybės bando pasirodyti prieš kitus. Antai kartą, apsimetęs siuvėju, vienam ponui velnias pasiuvęs puikius drabužius, tačiau, ponui jais apsirengus ir nuėjęs į bažnyčią, per Sumą drabužiai nukrito ant žemės ir ponas likęs nuogas vidury bažnyčios (BILLS nr. 685–686). Esama istorijų, kai velniai nieko negali padaryti šventinta kreida ratą apsibrėžusiam žmogui (BILLS nr. 694–695, 700), – tai primena Cezarijaus Heisterbachiečio pasakojimus apie apsauginius ratus. Kartais velnias pagrobia žmogų (BILLS nr. 710). Apskritai lietuvių folklore velnias reiškiasi kasdienių darbų kontekste, o aptarti Viduramžių autoriai, būdami vienuoliai, pabrėžia destruktinę velnio veiklą jiems aktualioje – bažnyčių, vienuolynų – aplinkoje. Vis dėlto abiem atvejais išsakoma mintis, kad velniu negalima kliautis, neverta vaikytis lengvai pasiekiamų turtų ar puikuotis prieš kitus žmones. Lietuvių folklore, kaip ir teologiniame kontekste, sąsaja tarp velnio ir nuodėmių yra akivaizdi (Usačiovaitė 2005: 230, 232–234).

Tautosakoje pasitaiko siužetų, kad velnias prisistato vos ištarus jo vardą. Antai senmergė tik pagraudeno, esą tekėtų ir už paties velnio, kad tik neliktų sena pana, šis išsyk ir atsiradęs (BILLS nr. 369). Arba – žmogus padejavęs, kad nesiseka mokytis kunigystės, bent velnias galėtų pagelbėti, šis išsyk pasisiūlęs padėti (BILLS nr. 402); vos tik miške pasiklydęs žmogus ištaria velnio vardą, tuoj ir pasirodo

nelaboji dvasia (BILLS nr. 586). Kitaip tariant, patys žmonės per neatsargumą užmezga santykį su velniu, užuot prašę Dievo pagalbos.

Yra folklorinių siužetų apie žmogaus sutartį su velniu, pasirašomą krauju (Vėlius 1987: 196–197, 199). Pavyzdžiui, netekėjusi moteris krauju patvirtina pažadą atiduoti velniui pirmagimį, jei jis jai parūpinsiąs vyrą (BILLS nr. 391). Vienoje sakmėje pasakojama, kad jaunuolis sutaręs su velniu, jog šis jam padėsias tapti kunigu, o mainais pažadėjęs, tapęs dvasininku, tarnauti jam (BILLS nr. 400). Kitoje sakmėje būsimasis kunigas krauju pasirašo sutartį velniui pažadėjęs pagelbėti pinigais (BILLS nr. 402). Galima priminti dar vieną pasakojimą: studentas pasirašo sutartį, kad velnias padėsias studijuoti kunigų seminarijoje, bet, atėjus laikui stoti tarnybon velniui, kunigas liepia jam gyvam nudirti kailį, taip išpirkdamas savo nuodėmę ir pakliūdamas į rojų (BILLS nr. 405). Apie velniui už pagalbą pažadamą žmogaus sielą pasakojama ir kituose tautosakos kūriniuose (LTR 291/213/, 327/5/, 327/307/, 462/19/, 462/408/, 739/117/, 774/20/, 776/135/, 796/44/ ir kt.; plg. BsV: 286, nr. 21; 288, nr. 27; 293, nr. 36). Tokios istorijos primena Cezarijaus Heisterbachiečio pasakojimą, kaip pasmerktam žmogui Dievas leido grįžti į gyvųjų pasaulį ir atlikti atgailą arba kaip velnias sugundo žmones sudaryti sandėrį, mainais pažadėdamas jiems aukštus bažnytinius postus, turtus, nerūpestingą gyvenimą.

Lietuvių folklore nemaža dėmesio skiriama siužetams apie velnių veiklą, žmogaus mirtį ir pomirtinę sielos būseną. Minėta, kad kartais bendravimas su velniu (šokiai, susitarimai, vestuvės ir pan.) gali lemti žmogui mirtį arba sunkią ligą. Tačiau pasakojama, ir kaip velniai žmones kankina pragare, – apie tai sužinoma per smuikininką, pakliuvusį į pragarą ir iš ten parnešusį nusidėjusio žmogaus raštelį apie amžinąsias kančias (BILLS nr. 467–469). Kai kuriose stebuklinėse pasakose (pavyzdžiui, „Veža pyragus / blynus į pragarą“) užsimenama apie katiluose velnių kankinamas sielas (LTR 262/197/, 522/19/, 1497/22/ ir kt.). Pasakojama, jog prie merdėjančio bedievio lovos būriuojasi velniai, laukdami mirštančiojo sielos (BILLS nr. 821–822). Taip nusidėjęlių artimieji perspėjami apie būsimą kančią ir kviečiami atgailauti. Lietuvių folklore esama ir viduramžiškos daktaro Fausto istorijos perdirbinių: vienas daktaras krauju pasirašęs sutartį su velniu, kad šis dvidešimt metų jam tarnausias (padėsias išgyti turtų ir kitų gėrybių), o atėjus paskutinei dienai, velniai jį pagriebė ir užmušė (BILLS nr. 757).

Lietuvių tautosakoje, kaip ir aptartuose Viduramžių veikaluose, sutinkami siužetai, susiję su teisingumą vykdančiais bei geraisiais, žmogui padedančiais arba bent nekenkiančiais velniais (Vėlius 1987: 203–204, 210). Antai dvarininkas Komaras nusprendė į kito žmogaus sklypą perkelti žemės ribą žymintį akmenį – taip ir padarė. Suprantama, nukentėjęs žmogus supykęs ėmė keiktis, tučtuojau prisistatė velnias ir grąžino akmenį į ankstesnę vietą. Sakmės pasakotojas daro išvadą: „Tuo būdu stebuklingais savo darbais atliko teisėjo vietą ir velnias“ (BILLS nr. 497).

Kitoje sakmėje kelyje trukdžiusį akmenį velnias nunešęs į mišką: „jis miške gulėdamas niekam nekliudo iki šios dienos“ (BILLS nr. 498). Kartais velniai prastai gundo ir (arba) be reikalo kenkia žmogui – už tai Liuciferis liepia velniui eiti tarnauti pas žmogų, atitaisyti skriaudą (BILLS nr. 505–511). Taigi aiškiai matoma, jog ir velniai gali atlikti žemišką atgailą – tarnauti nuskriaustam žmogui ir taip išpirkti kaltę. Maža to, aiškėja, kad velnio gundymas nėra chaotiška veikla, nukreipta prieš žmogų, jis turįs būti „kokybiškas“, vykti pagal planą. Be to, pasakojimuose žmogaus sugautas velnias yra verčiamas giedoti „Šventas, šventas Viešpats Dievas...“ ir dėl to atvirsta į angelą (BILLS nr. 670). Ši istorija primena Cezarijaus Heisterbachiečio pasakojimą, kaip kai kurie velniai mieliau sutiktų atlikti atgailą ir grįžti į rojų, nei kentėti amžinas pragaro kančias. Esama pasakojimų, kuomet velniu apsimetantį ir ką nors nuskriausti norintį žmogų nubaudžia tikrasis velnias, – taip velnias, lieptas Dievo, padeda žmogui (BILLS nr. 851–853). Šiais atvejais velnias ir jo veikla tarp žmonių laikoma Dievo plano dalimi. Tai pabrėžiama ir aptartuose Viduramžių šaltiniuose, kai kalbama apie velnių vykdomą teisingumą.

IŠVADOS

Cezarijaus Heisterbachiečio ir Vincento Boviečio pateiktų siužetų (susijusių su velnio gundymu, pagalba žmogui mainais už gaunamą ar pažadamą sielą, kenkimu žmogui, gebėjimu keisti pavidalus, ryšiu su moterimis ar tam tikrais gyvūnais ir pan.) greitinimas su lietuvių tautosakos duomenimis apie velnią rodo, kad Viduramžių autorių pasakojimai koreliuoja su tautosaka, kalbančia apie pagrindinę velnio užduotį – kenkti žmonėms, juos gundyti, pražudyti, vykdyti Dievo teisingumą. Tiek aptartuose Viduramžių šaltiniuose, tiek tautosakoje esama ir teologinio, ir liaudiškojo velnio vaizdinio aspekto – pavyzdžiui, mintis, kad velnias susijęs su apgavystėmis ir gundymais. Tai sutampa su oficialiu Bažnyčios mokymu, kad velnias esąs blogio ir nuodėmių šaltinis. Taip pat aptinkame Bažnyčios mokymą, kad esama gerųjų ir blogųjų angelų, visi angelai buvę sukurti Dievo, tik vieni nusidėjo ir tapo velniais, o kiti ne. (Tai ypač ryšku etiologinėse sakmėse, kalbančiose apie velnio atsiradimą, jo sukuriamus žmogui nereikalingus, kenksmingus objektus ir gyvius.)

Vis dėlto tiek Cezarijaus Heisterbachiečio ir Vincento Boviečio veikaluose, tiek lietuvių tautosakoje ryškiai matomas „racionalizuoto“ velnio paveikslas: jis gyvena kažkur šalia žmonių, neretai žmogui nepalankioje erdvėje, gali bet kada atsirasti šalia (ypač vidurnaktį ištarus jo vardą); kaip ir žmogus, velnias dirba įvairius darbus. Aptartuose rašytiniuose ir sakytiniuose šaltiniuose velnias vaizduojamas ne kaip abstrakti, o kaip fizinį kūną turinti būtybė, gebanti kenkti žmogui arba Dievo vardu vykdyti teisingumą. Tik rašytiniuose Viduramžių šaltiniuose jis dažniausiai veikia

vienuolynų arba miestietiškoje aplinkoje; o lietuvių tautosakoje su velniu susiduria ūkininkai, medžiotojai, kaimo gyventojai.

Aptartuose šaltiniuose bendravimas su velniu vaizduojamas kaip ypač pavojingas ir dažnai atnešantis žmogui mirtį. Taip norėta įteigti, kad žmogus turįs kliautis ne velnio pramanais ir netikrais jo stebuklais, bet, visų pirma, Dievu. Dėl šios priežasties aptarti siužetai apie velnią yra didaktiški, jie moralizuoja ir moko žmones teisingo elgesio. Duomenų apie velnią sugretinimas rodo, kad tiek Viduramžių žmonės, tiek XIX–XX a. tautosakos pasakotojai vadovavosi ta pačia krikščioniška-liaudiška velnio samprata, neprieštaraujančia teologiniam velnio vaizdiniiui.

ŠALTINIAI

- BIGV – Jonas Balys. „Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje“, in: Jonas Balys, *Raštai* 1, parengė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 106–271.
- BILLS – Jonas Balys. „Lietuvių liaudies sakmės“, in: Jonas Balys, *Raštai* 3, parengė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 259–532.
- BsV – *Iš gyvenimo vėlių ir velnių*, surinko Jonas Basanavičius, Chicago, Ill.: Turtu ir Spauda „Lietuvos“, 1903.
- DM – Caesarii Heisterbacensis monachi ordinis Cisterciensis. *Dialogus miraculorum* 1, ed. Josephus Strange, Coloniae, Bonnae, Bruxellis: H. Lempertz & Co, 1851.
- GGD – Saint Gregory the Great. *Dialogues*, translation Odo J. Zimmerman O. S. B., (*The Fathers of the Church* 39), Washington: The Catholic University of America Press, 2002.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvo rankraštynas.
- PM – Roger Bacon. „Philosophiae moralis“, in: *Opus maius* 1, ed. John H. Bridges. Oxford: Clarendon Press, 1900.
- SH – Vincent de Beauvais. *Speculum quadruplex sive speculum maius* 4: *Speculum historiale*: [reprint], Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1964.
- TABR – Šv. Tomas Akviniėtis. *Apie atskirtąsias substancijas, arba apie angelus broliui Reginaldai*, iš lotynų kalbos vertė Gintautas Vyšniauskas, Vilnius: Logos, 2009.

LITERATŪRA

- Bailey Michael 2003. *Battling Demons: Witchcraft, Heresy, and Reform in the Late Middle Ages*, University Park: Pennsylvania State University Press.
- Bajarūnienė Jadvyga 2006. „Fausto personažo ištakos“, in: *Daktaro Johano Fausto, garsiojo burtininko ir juodojo mago, istorija*, iš vokiečių kalbos vertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 9–25.
- Bombi Barbara 2007. “The Authority of Miracles: Ceasarius of Heisterbach and the Livonian Crusade”, in: *Aspects of Power and Authority in the Middle Ages*, ed. Brenda M. Bolton, Christine E. Meek, Turnhout: Brepols, p. 305–325.
- Cohn Norman 2000. *Europe’s Inner Demons: The Demonization of Christians in Medieval Christendom*, Chicago: University of Chicago Press.
- Elliott Dyan 1999. *Fallen Bodies: Pollution, Sexuality, and Demonology in the Middle Ages*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gurevič Aaron 1999. *Individas Viduramžių Europoje*, iš rusų kalbos vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos.

- Jasiūnaitė Birutė 2012. „Spalva kaip velniavardžių motyvuojantis požymis“, *Baltistica* 47 (1), p. 103–120.
- Kerbelytė Bronislava 1977. „Sakmės ir padavimai apie pasaulio kilmę“, in: *Žmonės ir religija*, ats. red. Kazys Grigas, Vilnius: Vaga, p. 113–172.
- Kłoczowski Jerzy 2006. *Krikščionių bendruomenės besikuriančioje Europoje*, iš lenkų kalbos vertė Vytautas Dekšnys, Vilnius: Aidai.
- Le Goff Jacques 2003. *Viduramžių vaizduotė: esė, iš prancūzų kalbos vertė Diana Bučiūtė*, Vilnius: Alma littera.
- Nedkvitne Andrew 2009. *Lay Belieff in Norse Society 1000–1350*, Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Russell B. Jeffrey 1986. *Lucifer. The Devil in the Middle Ages*, Ithaca: Cornell University Press.
- Simek Rudolf 2023. *Dämonen, Teufel, Hexenglaube. Böse Geister im europäischen Mittelalter*, Wien: Böhlau Verlag.
- Szostek Teresa 1997. *Exemplum w polskim średniowieczu*, Warszawa: Institut badań literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Ščavinskas Marius 2021. *Kristus prieš Belialą 1: Lietuvių anapusinio pasaulio vaizdinių christianizacija Viduramžiais*, Kaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Šlapikienė Solveiga 2019. *Angelo paveikslas lietuvių liaudies legendose: magistro darbas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Usačiovaitė Elvyra 2005. *Augimo samprata senojoje lietuvių kultūroje*, Vilnius: Versus aureus.
- Vėlius Norbertas 1987. *Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*, Vilnius: Vaga.
- Гуревич Я. Аарон 1989. *Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века)*, Москва: Искусство.